

BENGT
BRÜLDE

fri tanke

R
Ä
T
T
V
S
A

Innehåll

Förord.....	7
Introduktion.....	II
1 Det rättvisa samhället.....	29
2 Medborgerlig och politisk rättvisa.....	53
3 Socioekonomisk rättvisa	77
4 Rättvisa mellan generationer och åldersgrupper.....	143
5 Rättvisa i hemmen och på arbetsplatserna	173
6 Integration, multikulturalism och grupprättigheter	217
7 Den globala rättvisan, världsfattigdomen och migrationen	235
8 Klimaträttvisa	297
Avslutning: Framtidens rättvisefrågor	315
Vidare läsning	329
Noter.....	337

Rättvisefrågor som engagerar oss

VAD ÄR RÄTTVISA? Begreppet har vissa likheter med begreppet kärlek. Det är lätt att få för sig att det måste finnas något gemensamt för allt det vi kallar för kärlek, som gör det till kärlek, men detta är ett ganska orimligt antagande. Den romantiska kärleken, tillgivenheten, vänskapskärleken och människokärleken har så lite gemensamt att vi gör bäst i att undersöka dessa former oberoende av varandra.

Att försöka hitta en gemensam nämnare för allt som är rättvist, som dessutom gör det rättvist, är också ett ganska hopplöst projekt. Vi kan naturligtvis försöka ringa in begreppet på olika sätt. Vi kan till exempel påpeka att begreppet rättvisa är ett normativt begrepp och att rättvisefrågorna är normativa frågor – som handlar om vad vi *bör* göra eller försöka åstadkomma – och att dessa frågor därför hör hemma inom etiken och, framför allt, inom den politiska filosofin. Långtifrån alla normativa frågor är emellertid rättvisefrågor, och det är inte lätt att avgöra vad som utmärker just dessa frågor. Här kan man notera att rättvisefrågor tenderar att uppkomma närhelst det finns olika anspråk eller intressen som kan komma i konflikt med varandra, och att det handlar om att komma fram till vad de olika parterna har rätt till i sådana fall. Man kan också notera att rättvisan kräver att lika fall behandlas lika samt att lagar, regler och principer tillämpas opartiskt och utan godtycke. Men allt detta är ganska ofullständigt, och det enda rimliga är att inta ett pluralistiskt förhållningssätt till både rättvisan och dess föremål. Det finns många olika typer av förhållanden som kan betraktas som rättvisa eller orättvisa, som kan göras till föremål för rättvisebedömningar. Vi applicerar termerna »rättvis« och »orättvis« på så vitt skilda saker

som samhällen, fördelningar, bestraffningar, procedurer, matchresultat, löner och lagar. Rättvisan kan också vara av olika typer, och vi använder oss dessutom av olika rättvisepprinciper på olika nivåer och inom olika områden.

För att bringa lite ordning i denna begreppsrika mångfald måste vi till att börja med skilja noga mellan rättvisa på olika nivåer och utifrån olika tidsperspektiv. Rättvisefrågor kan uppstå såväl på lokal nivå – i anslutning till väl avgränsade verksamheter och situationer – som på samhällsnivå och global nivå. Om man reflekterar över någon av de två översta nivåerna kan man dessutom ha olika tidsperioder i åtanke: det kan till exempel både handla om hur nyttigheter ska fördelas mellan åtskilda generationer, som aldrig delar sin tid på jorden, eller mellan överlappande generationer, som lever samtidigt men tillhör olika åldersgrupper.

Vi måste också skilja mellan olika huvudtyper av rättvisa. När man talar om rättvisa har man ofta *distributiv rättvisa* i åtanke. Distributiva rättvisefrågor handlar om hur olika nyttigheter eller bördor bör fördelas, och den centrala frågan är hur man ska avgöra huruvida en viss fördelning är rättvis eller inte. De relevanta nyttigheterna kan vara av många olika slag. Inom politiken kan det handla om resurser som pengar eller sjukvårdsinsatser, och inom affärsvärlden om arbetstillfällen och löner. De »bördor« som kan fördelas rättvist är också av många olika slag. På samhällsnivå handlar det ofta om skatter och i ett hushåll kan det handla om uppgifter som att handla eller städa. Frågan om vad som gör en fördelning rättvis kan ställas på alla nivåer, men det är långtifrån säkert att de rättvisepprinciper som är rimliga på lokal nivå kan tillämpas på samhällsnivå eller global nivå.

Rättvisefrågor kan också handla om bestraffningar, och man talar då om *retributiv rättvisa*. Här är det inte bara brottets allvarlighetsgrad som bestämmer om ett visst straff är rättvist, utan också hur ansvarig brottslingen var för sitt handlande och dess följder. Man talar ibland även om *korrektiv rättvisa*. Dessa rättvisefrågor handlar om hur de som har blivit illa behandlade eller offer för en orättvisa ska gottgöras eller kompenseras för detta. I alla dessa fall kan man

lägga fokus på rättvisan hos den procedur som bestämmer vilka beslut som fattas eller vilka överenskommelser man kommer fram till, och man talar då om *procedurell rättvisa*. Frågan om vad som kännetecknar en rättvis procedur kan alltså ha betydelse för både vilka fördelningar och vilka straff som ska betraktas som rättvisa.¹

Den typ av rättvisa som får störst utrymme i denna bok är den distributiva rättvisan, jag fokuserar alltså till stor del på hur olika nyttigheter och bördor bör fördelas i olika sammanhang och på olika nivåer. På lokal nivå är det oftast klart vilken nyttinghet eller börda det handlar om, som lön, vårdplatser, övertid, skatter eller städansvar, och frågan blir vilken princip som bör styra eller bestämma fördelningen. Här handlar det mer om »fairness« än om »justice«, och det är tydligt att rättvisa inte är det enda värdet som har betydelse – effektivitet kan också spela in – och att den mest rättvisa fördelningen därför inte måste vara den bästa fördelningen på det hela taget. På social och global nivå är frågorna mer komplexa. I dessa fall är det till exempel långtifrån klart vilken den distributiva rättvisans centrala valuta är, vilka nyttigheter vi bör fokusera på. Hela den samhällliga och globala rättvisan är inte heller distributiv – de medborgerliga och politiska rättigheterna utgör också en väsentlig del – och det kan dessutom vara svårt att avgöra hur de bästa principerna ska implementeras institutionellt.

Rättvisa på lokal nivå, samhällsnivå och global nivå

När man diskuterar rättvisa fördelningar på lokal nivå är det alltså nästan alltid tydligt vilken nyttinghet eller börda det handlar om, och den centrala frågan är enligt vilken princip den bör fördelas. Vad gäller nyttigheter finns det fyra vanliga föreställningar om vad som kännetecknar en rättvis fördelning på denna nivå. Enligt *jämlikhetsprincipen* är en fördelning rättvis om den är jämlik, om alla berörda parter får lika mycket av en viss nyttinghet, enligt *behovsprincipen* är en fördelning rättvis om de som har större behov av en viss nyttinghet får mer av den, och enligt *förtjänstprincipen* är en fördelning rättvis

om de som har gjort sig mer förtjänta av en viss nyttighet får mer av denna nyttighet. Den fjärde föreställningen kan kallas för *det procedurella synsättet*, och det säger att rättvisan hos ett utfall är beroende av rättvisan hos den procedur som har gett upphov till detta utfall, och att det inte finns något annat sätt att avgöra om utfallet är rättvist än att undersöka hur rättvis proceduren är. En fördelning är till exempel rättvis om den har uppkommit på rätt sätt, genom att alla har följt vissa spelregler eller genom fria utbyten.² Jämlikhetsprincipen och den procedurella teorin kan även tillämpas på bördor. Förtjänstprincipen bör nog betecknas som en ansvarsprincip i fallet bördor – den som har smutsat ned bör städa upp efter sig, i alla fall om hon kan betraktas som ansvarig – och behovsprincipen bör ersättas med en förmågeprincip (»av var och en efter förmåga«) när vi skiftar fokus från nyttigheter till bördor.

Vissa av de lokala rättvisprinciperna är så djupt rotade i oss att vi lätt blandar ihop begreppet rättvisa med begrepp som jämlikhet eller förtjänst. När vi säger att en viss fördelning är rättvis menar vi ibland inget annat än att den är jämlik, och när vi säger att Sverige vann rättvist menar vi ibland bara att de förtjänade att vinna. Jag tror att det delvis är denna sammanblandning som förklarar diverse märkliga tankar som att rättvisa skulle vara ett ouppnåeligt ideal eller att »livet är orättvist«. Det är sant att många av oss har det bättre (eller sämre) än vad vi har gjort oss förtjänta av och det är också sant att strikt jämlikhet inte är möjlig i vissa dimensioner, men det är trots detta fullt rimligt att jämföra olika utfall eller system (av spelregler) med avseende på hur rättvisa de är.

Flera av de lokala rättvisprinciperna kan även tillämpas på samhällsnivå. Jämlikhetsprincipen säger då att samhället bör vara så beskaffat att vi alla får lika mycket av vissa saker, till exempel samma fri- och rättigheter eller likartade livschanser. Behovsprincipen ligger ofta till grund för de fördelningar man gör inom den offentliga sektorn – en stor del av hälso- och sjukvårdens resurser går till dem med de största vårdbehoven (de svårast sjuka) – och Karl Marx ansåg att principen bör gälla även på samhällsnivå. (»Åt var och en efter behov« åtföljdes här av »av var och en efter förmåga«, av tanken att

ett samhälles bördor bör fördelas efter förmåga.) Den libertarianske filosofen Robert Nozick har argumenterat för att en fördelning av tillgångar är rättvis om den har uppstått genom fria utbyten, och har alltså tillämpat det procedurella synsättet på samhällsnivå. Huruvida förtjänstprincipen hör hemma på denna nivå är mer omtvistat. Vissa anser att löner bör sättas på basis av förtjänst – att personer med riskfyllda eller ansvarsfyllda arbeten ska ha mer betalt än andra – men det är en helt annan tanke än att den totala mängden nyttigheter ska fördelas på dessa grunder.

De rättvisepprinciper som är rimliga på lokal nivå kan alltså inte utan vidare tillämpas på samhällsnivå eller global nivå, och det tillkommer också ett antal överväganden på dessa nivåer som vi sällan eller aldrig återfinner på lokal nivå. Att ett samhälle är rättvist innebär till exempel inte bara att de sociala nyttigheterna är fördelade på ett visst sätt, utan även att dess institutioner är så utformade att våra grundläggande fri- och rättigheter skyddas och respekteras. Och att världsordningen är rättvis behöver kanske inte alls innebära att världens resurser är fördelade på något särskilt sätt, det kanske räcker med att det finns ett antal globala institutioner som reglerar relationerna mellan nationer och som påbjuder att vi alla hjälper de sämst ställda nationerna att bygga välfungerande samhällen. Dessa klyftor kan till stor del förklaras av att rättvisefrågorna på samhällsnivå och global nivå nästan uteslutande handlar om hur olika *institutioner* bör utformas. Institutioner får inte förväxlas med organisationer (exempelvis inom universitetsvärlden eller kriminalvården): i detta sammanhang är institutioner ingenting annat än spelregler som påverkar hur olika aktörer – som individer, myndigheter, företag och föreningar – betar sig, genom att på olika sätt försvåra eller underlätta olika val, ofta genom olika typer av sanktioner. Dessa spelregler kan antingen vara *formella* – som de lagar och regelverk som upprätthålls av stater – eller *informella*, som de kulturella normer som ibland går under beteckningen könsroller. En viktig skillnad mellan dessa typer av spelregler är att de formella spelreglerna inte bara upprätthålls genom att vi handlar i enlighet med dem utan även genom den politiska makten, med hjälp av rättssystemet.³ Informella

institutioner som könsroller eller åldersnormer upprätthålls bara genom att människor handlar i enlighet med dem, och de sanktioner man utsätts för om man bryter mot dem tar typiskt formen av gliringar och kritik snarare än fängelsestraff eller böter.⁴

När politiska filosofer funderar över vad som gör ett samhälle rättvist eller vad som kännetecknar en rättvis världsordning gör de alltså två viktiga grundantaganden. Det ena är att frågorna inte enbart handlar om hur olika nyttigheter bör fördelas utan även om vilka fri- och rättigheter vi har som individer, och det andra är att frågan om institutionernas utformning – i synnerhet de *formella* institutionernas utformning – betraktas som central. Detta synsätt hänger nära samman med tanken på rättvisa som samhällsinstitutionernas främsta dygd, och innebär att rättvisan betraktas som ett »supervärde« snarare än som ett värde bland andra. (På engelska används ofta termen »justice« i det första fallet och termen »fairness« i det andra.) När vi tänker på rättvisa som ett värde som kan komma i konflikt med andra värden – som frihet, demokrati eller ekonomisk effektivitet – har vi ofta den distributiva rättvisan i åtanke, men för den som tänker på rättvisa som samhällsinstitutionernas främsta dygd är rättvisan ett supervärde som sällan eller aldrig kommer i konflikt med andra samhälleliga värden, eftersom den trumfar eller inbegriper dessa värden.⁵ (Detta innebär också att det inte finns någon skarp gräns mellan rättviseargument, å ena sidan, och effektivitetsargument och andra instrumentella argument, å den andra.)

Centrala rättvisefrågor i svensk debatt

Rättvisefrågor är inte bara centrala inom den politiska filosofin utan även i samhällsdebatten, och det institutionella synsättet har förstas även genomsyrat dessa diskussioner. Vad man har tvistat om är hur olika samhällsinstitutioner (eller globala sådana) ska vara utformade, och de flesta har nog varit överens om att rättvisan inbegriper både en socioekonomisk (distributiv) dimension och en medborgerlig och politisk dimension, som typiskt tar formen av ett antal fri- och